

Pentsaerak eta erakundeak

JOSE IGNACIO LASA'K

1833-ko agorraren 29-an il zen Fernando VII-gna. Hiru urteko alaba bat (Isabel), Maria Cristina bere alarguna, eta anaia bat, Karlos Maria Isidro printzipea utzi zituen. Hil aitzin, emakumeen erregetza debekatzeko legea («ley sálica») deuseztu zuen eta horrela bidea garbi utzi. Erabaki nuen asmoa argi zegoen argi: bere alaba Isabel (Isabel II), ama ordezkotza zuela, sar zedila Espainia gobernatzera. Fernando VII-gnaren anaiak ere, ordea, Karlos printzipeak alegia, Espainiako Alakia zuen gogo. Kinka huntan bi taldetan zatitu zen Espainia: Isabelen alderdikotak batetik, isabelino, kristino, liberal edo «beltzak». Eta karlistak edo «zuriak» bestetik, Euskal-probintzietan, edo hobe, Euskal-Herrian (Naparroa ere hunen baitan sartzen dut), ene ikusiz, sinbolo bat besterik ez ziren errege-presuna hauek, bi ideialogi ezberdinen sinbolo: klase ikasiak, herri azietako jendeak gehienbat, Frantziako soldaduak ereindako ideia edo joera reboluzionario eta aurrerakotak onhartzen zituen. Bigarrenak, aldiz, tradizio-baliogotak gorde nahi zituzten inolaz ere: erlijio, ohitura, fuero, absolutista-ideiak. Joera edo frente biak akor ziren Monarkiarekin, Lehenengotak errege edo «erregin» konstituzional bat nahi bide-zuten, korteen menpeko edo herri-representatzaile. Bigarrenak, berriz, «errege absoluto» bat eskatzen zuten, jaingo-seme edo. Bigarren talde huntan zeuden, ene gardiz, apaiz eta erlijioso gehientsuenak. 1820-gn. urteko konstituzionalistek, Frantziako Matxinadari jarraiki, eleiz-gizonen askatasuna deuseztu, edo gutxienez mugatu, nahi zuten heuren kontrako legeekin. Horregatik beren begiak Karlosengan jarriak zeuzkaten, erlijio-baliogoen eta fueroen gordetzea adierazten baizuen hunek.

FUEROEN IZAERA ETA SORRERA

Pribilejio edo esenzio dira fueroak. Gure huntan, zera dira: Espainiaren agintepean Euskal-probintziek zituzten esenzio eta askatasunak. Nola sortu ziren, ordea, fuero hauek? Agiri denez, honoko hau bide-da

esplikazio: Gipuzkoa ta Araba Kastillako Alkiari batu zitzaizkion «berengogoz» 1200-ean. Batze hunek, noski, bere baldintza ta elkarrenganako bete-beharrak izango zituen. Ta baldintza hauen agiri bezela pakto bat, nahiz idatzia nahiz ahozkoa, egitea zen bidezkoena. Baina hona kasoa-ren kurioxa: ez da oraino dokumento edo baldintza-agiri hori aurkitu. XV, XVI eta hurrengo gizaldietan egitekoak eta eginahalak egin zituzten Junta Nagusi ta Diputazioek (diru bidez ere) agiri horrekin topo egitearren, baina... Beti izandu dira, noski, sasi-dokumentoak sortu dituzten gizon biziak, baina gaurdaino ez dugu agiri hori ezagutzen. Utz dezagun, hala ere, arazo hau, kasu huntan ez zaigu hain garrantzitsu gertatzen-ta. Espainiako beste herrientzat gogoz-kontrako ziren askatasun hauek horrenbeste gizalditan irauteak, argi ta garbi agertzen digu ba zela faktoren bat pribilejio hauen oinharri. Gainera, Espainiako Erregeek ahuntzetan onetsi ta baieztu zituzten askatasun hauek.

ASKATASUN ZENBAIT

Gipuzkoako fueroetan garrantzitsuenetakoa, Kastillako erresumek ordaintzen zuten kontribuzio zuzenetik libre egotea zen. Jakin ba dakigu-ta, kondaira lekuko, fueroak bizi zireino, ez zela kontribuzio hau ordaindu. Kontribuzioa neurri dexentekoa izaki, Espainiako Aziendak ez zuen, noski, kobratzea ahaztuko, baldin hortara eskubidetua egon balitz.

ERRENTA GELDIA

Gipuzkoarrek ez zeukaten, Gorosabelek dionez, edozein janari-kla-se edo gauzen sal-erosketa debekatua, Kastillako erresuma-barnean gertatzen zenaren kontra. «Estanco» deitzen zitzaion debeku huni, ta hau zen hau nazioaren errentarik garrantzitsuenetakoa. Eta Gorosabel berak dionez, portuges bat izan zen pipar-minaren «estankoa» jarri nahi izan zuen lehenengoa (Diego Acosta Meneses bere izena), Erregearen gobernuarekin eginiko kontrato batez baliaturik. Hortarako beharrezko zen baimena eman zuen Erregeak, eta Alonso de Osuna izandatu arazoa ongi burutzeko. Etorri zen hau Donostiara, hemen baizegoen orduan Korrejidore ta Diputazioaren egoitza, eta erabakiak hartzen hasi zen. Diputazioak kontra egin zion, noski. Baita eskatu ere ez zezala arazoa burutzeko erabakirik hartu, alik eta Goi-gobernoak bere azken-hitza eman zezan arte. Diputazioaren arretari esker, lortu zen azkenean «estanco» haren debekatzea. Eta bando bat argitaratu zuen,

alegia, Probintziko ateetatik pipar-mina sartzea debekatuaz, Errege-erabakiak ezartzen zituen kastiguak, bide batez, gogoraturik. Orduan Erregearengana jo zuen Juntak, kontrafueroaren errepresentatzaile, eta «estankoa» agintzen zuen agiria deusezteko eskatuaz. Ordutik izkutu zuen Gipuzkoan jenero hunen «estankoa». Ez da horrelako besturik kasurik ezagutzen 1820-23 konstituzional garaiera arte. Urte hauetan Azienda-lege berdinak ezarri ziren Espainia osoan. Ez gaitu harritu behar liberalak («konstituzionaren» sasi-kumeak izan-ta) fuero-arazo huntan hotz xamar jokatzeak.

«ALKABALEI» BURUZ

«Alkabalak» deitzen den kontribuzioa zen Gipuzkoak Espainiako Gobernoari ordaintzen zion zerga bakarra, Gorosabelek dionez. 1860 aldera idazten du kondairagile hunek, fuero gehientsuenak artean bizirik zeuden garaiean, beraz.

JENEROEN SARTZEA ETA ATERATZEA

Zerau dio Gorosabelek: Juan II-gn. erregeak Gipuzkoako Probintziari eginiko mesede batean, aduana-kontribuzio guztietatik libre utzi zituela bertako biztanleak. Edozein jenero-mota sar zezaketen beren beharretarako. Baita beren soroetako ta industri-fruituak kanpora atera ere; edozein jenero: janari, edari, mueble, kinkail...

Tolosan egindako Gipuzkoako Legeen «Bilduma berritik» hitzez hitz hartuko ditugu zenbait zati. «Los vecinos y moradores de la Provincia, observándoseles en todas partes el Fuero y Privilegio de no deberse pagar derechos algunos de portazgos, carreterías, ni otros de las mercaderías propias, que se introducen en los reinos, por mar, y por tierra... en observancia del Fuero antiguo de la Provincia: Ordenamos y mandamos, que los vecinos y moradores de la Provincia no paguen derechos algunos de aduanas, ni carreterías, ni otros que no se hubieran acostumbrado pagar por las mercaderías, que introducen en estos reinos, por mar y por tierra...» (Tit. XVIII, Cap. VIII). «Ordenamos y mandamos que para que haya razón y memoria de la libertad de derechos, de que gozan los naturales, vecinos y moradores de esta Provincia, en orden a abastecerse de todo lo necesario para su sustento, no sólo de los reinos de Castilla, mas también de otros cualesquiera extraños, súbditos y no súbditos a la Corona Real de su Majestad, sin que por manera alguna se paguen derechos de aduana, ni otros». (Tit. XVIII, Cap. X).

ADUANEN ERAIKITZEAZ

Gipuzkoa-barrutian zeuden aduana hauek, eta portu legorrak deitzen zitzairen. Itxasoko portuetatik Kastilla edo Naparroara zinjoazen Jeneroen amarren zaharrak ordain-araztea zen heuren lehendabiziko eginkizuna. Horrela fueroen izpirituarekin adosago zeterrela uste balzuten. Ondo ezagunak dira Felipe VI-gnarekin izan zituzten burrukak, zeren-eta itxasoko portuetara eraman nahi izan zituen hunek aduanak 1717-ko Dagonilaren 31-an argitaratu zuen agindua medio zela. Aduanak itxas-portu eta nazio-mugan ez egoteak zekarzkian eragozpenak frogatu nahi zituen lege hunek. Frogatu nahi zituen, baita ere, Jeneroaren aduanak itxas-portuetan ordaindu ondoren, komertzioa lur-barrutian libreki erabili ahal izateak ekarriko zituen alde onak. Baina ez Gipuzkoa ta ez Bizkaia ez ziren geldirik geratu arik eta delako legea zokoratu ta gauzak lehengo bidera itzuli ziren arte. Gobernu «konstituzionalaren» garaian, 1820-23 urteetan hain zuzen, Espainiako Probintzia guziak berdinduak izan ziren, eta aduana-fueroa pikotara joan zen. «Konstituzional» Gobernoak lur jo zuenean, onhartua izan zen berriro fuero hau. Eta 1841-eko urrilaren 29-an Esparterok, Victoriako Dukeak, fueroak oro kendu zizkion Gipuzkoari, «Monarkiako beste guziekin kidetuaz». Eta portu eta mugetara aldatu ziren aduanak. Gertaera huntan jarri dute askotxok Gipuzkoaren ekonomi-oparotasunaren hasiera, baina aduanak aldatu ez baziren zer gertatuko zen nola ez dakigun... Post hoc, ergo propter hoc argumentoak ez dakit norainoko balioa duen.

SOLDADUSKARIK-EZA

Gipuzkoako fuerotan soldaduskaren esenzioa zen extimagarrietakoa. Gipuzkoak ez zuen urtero edo nohizpehinka egiten zen Ejerzitoaren berritzeko gizonik bihalten. Gipuzkoarrak (eta gipuzkoarrak esatean, Arabar ta Bizkaitarrak ere esaten dugu) ez ziren Errege-ejerzitoan izendatzera behartuak izan. Ta behartu nahi izan zituzten bakoitzean, kontra egin zuen Probintziak.

«Fueroen Bilduma Berriak» (Tit. II, cap. II) zerau dio, gipuzkoar Ejerzitoaren Koronel Nagusiari buruz mintzo dela: «Coronel de toda la gente para los casos militares ha nombrado y nombra ella, (La Provincia) absolutamente sin dependencia alguna, ni necesidad de aprobación o de confirmación Real. Es de tanta autoridad este oficio que no se reconoce sujeción, ni subordinación, si no es a la persona de S.M. debiéndose comunicar los Virreyes, los Capitanes generales y los gobernadores de las armas reales con la Provincia, con su Coronel y con

la gente de ella en todos los casos militares que se ofrecieren por vía de aviso y de advertimiento, y no por orden.

Ongi agertzen digu Probintziaren kondairak: Gipuzkoak ez zuen sekula espainiar Ejerzitoaren berritzeetan, kinta-bidez, parte hartu, Espainiako gainerantzeko erresumek egiten zutenaren kontra. Eta Espainiak fuero-legea urratu nahi izan zuen guztietan, ez zuen Probintziak amestitu ta kontra egin zuen. Eta Espainiak beti aitortzen zuen Probintziaren eskubidea.

FUERO-BAIMENA

Guipuzkoako Probintziak bere fueroei eusteko ta iraun arazteko babesik izan bazuen ukan, pasé-emate edo fuero-usadioa izan zen bortitzena, Gorosabelen mintzoz. Esplika dezagun eskubide edo usadio hau: Goi-gobernoak ematen zituen lege, agiri, dokumento, dekreto ta aginduak oro, Juanta Nagusi edo Diputazioari aurkeztu behar zitzaizkion. Berdin jokatu behar zuen Valladolidko goi-hauzitegiak ere (Gipuzkoako goitribunala) argitaratzen zituen agiri guztiekin.

Gisa huntan egiten ziren arazo huni dagozkion eginkizunak: Erregeak Probintziari dekreto edo lege bat ezarri nahi zionean, Juntak eta Diputazioak xeheki arakatzen zituzten lege hoiek. Ez, noski, bere mamia zuzena zen edo ez epaitzeko, baizik-eta Probintziaren fueroen bat urratzen zuen ala ez jakiteko soilik. Baldin fueroen kontra ez bazegoen, onhartu ta agririan jartzen zen, goi-Diputatuaren izenarekin eta Probintziaren silluarekin sinatua. Baina fueroen bat urratzen bazuen urratu, zokoratu egiten zen legea, ta jakina, ez zen argitaratzen.

Jakina zaigu, noski, arkeologi hutsa dela egun fueroen arazo hau. Karlista-gerlan fueroen alde eginiko eginahalak oro, hutsean erori ziren. Espainiarrak ez zituzten begi onez ikusten fueroak. Batek ez daukan onura besteek izateak inbirla-edo sortu ohi du, ta...

INDUSTRIA

Ezer berririk ekarri al zion karlista-gerlak industriari? Ezetz deritzat. Gipuzkoa ta Bizkaiak garrantzi ikaragarria zuen lehengo gizaldietan ere burdingintzak. Burdina zen, noski, irabazi ugari eta sendoena. Baina zerau gertatu zen: Europako nazioek arlo huntan, labe ta beste zenbait asmakizun ederrekin, aurrerapen txundigarriak egiten zituzten bitartean, euskaldunak (eta espainiarrak zer esanik ez!) tresna ta era zaharrekin jarrai zuten. Era huntan, ezin zezaketan sal-erosketan konpe-

tentzi bat sortu, ez jeneroaren garestiatatik eta ez jeneroaren ontasunagaitik. Karlista-gerla bukatu bezin laister mota askotako fabrikak azaltzen hasi ziren Gipuzkoako bazterretan (Bizkaiakoa ez dut ezagutzen). Aduanak itxas-portuetara aldatzeari erantsi nahi diote zenbaitek industriaren xuxpertzeta berpizte hau. Industri-bizitasun hau munduko giroak eta egoerak esplika dezaketela iruditzen zait, hala ere, neri. Giroaren seme gera gizonak. Arira etorriaz, gerlak gutxi lagundu dezaioketela industri berrien sortzeari, aitortu beharra daukagu. Lehengo industria akabatzea izango da egingo duten gehiena...

KOMERZIOA

Industria ta komertzioá batera ibili ohi dira. Industriari buruz esan duguna bera esan dezakegu komertzioari buruz ere. Gipuzkoak sortu zuen, bere gizon eta kapitalarekin sortu ere, «Compañía de Caracas» edo «Compañía de Guipúzcoa» zeritzana. Berau izan zen komertzio-arloan nabarmenena XVIII-gn. gizaldiaren hasiera arte. Espaniako Estatuaren esku-sartzeak eta burokrazia gehiegiak moztu zizkion egoak eta bere bizitasun-zorna. Ongi esaten zuen Larramendik: «Esta compañía es guipuzcoana, con ese nombre se estableció, este nombre le dio el Rey, y ése es, y no otro, el nombre que merece. Y no obstante la veo desbautizada y con otro nombre. Esta Compañía Guipuzcoana es la primera de España, y la que después sirvió de pauta y modelo a las compañías de La Habana, de Sevilla y Zaragoza La de La Habana mantiene su nombre y está en La Habana; la de Sevilla mantiene su nombre y está en Sevilla; la de Zaragoza mantiene su nombre y está en Zaragoza. Pero la de Guipúzcoa ni ya está en Guipúzcoa, ni mantiene su nombre: ya casi se llama manchega o cortesana. En Madrid está toda la dirección, con sus oficinas todas»

EKONOMI-ADMINISTRAZIOA

Ekonomi gidatua deitu genezaiolke herrietako administrazioari. Herri gehientsuenek bere herri-arau bereziak zituzten. Libre zen herri bakoitza. Alkateak edo Kontzejoak jartzen zion gauza bakoitzari bere sal-neurria. Urteoro nor-gehiagoka bat antolatzen zen. Eta gehien eskeintzen zuenaren esku uzten zen zenbait jeneroren kontua: ogi, ardo, olio, aragi, bakallao... Kargu hau bereganatzen zuenak bakarrik, eta ez beste inork, Inguratu ta ornitu behar zituen Janari hoiak. Monopolioa zuen hortan. Janariak eta edariak ez ezik, hunen kontu gelditzen

ziren baita ere labe, tellategi, errota eta abar. Esan dugun bezala, alkateak zuen guzti hunen erantzuna edo agintea. Probintzia ez zen famili-zergak kobratzen besterik sartzan eta lurralde bakoitzak zituen fameli edo sukaldeen neurrian kobratu ere. Denpora pasa ala, galtzen joan zen ekonomi-egitura hauen itzala. Biziki laister, lehenengo karlista-gerlaren ondoren, zeharoraino izkutatu ziren ohiturazko xixtima hauek. Baina ez dut uste gerlak eraginda izkutatu zirenik, toki guzietan berdintsu jokatzan baizen, arau hauen arabera,... eta bide berriak hasi ziren urratzen.

LEHEN-MAILAKO ESKOLA

Lehen mailako eskolaren lortzea berri xamarra dugu oraindik hemen, eta hemen bezelatsu edonun. Herri-eskolei ekonomi-administratioari gertatu zitzaiona bera gertatzen zaie. Herri bakoitzak antolatzen du bere egitura. Ez Probintzia ta ez Estadoa ez zen huntan sartzan. Nik dakidanez, 1815-ean sartzan da lehenengo aldiz eskola-arazo huetan Probintziko Diputatu Nagusia. Eta Azkoitiko Juntatan, 1823-ko agorrean, osatu zen lehendabizikoz, lehen-mailako irakaskintza berdindu ta bate-ratzeko batzorde bat. Eta komisio hunek urrengo urtean onhartu zen araudi bat eratu zuen. Hona bertan agertzen ziren zenbait puntu: Itxuraz bizi ahal izateko beharrezko zen saria eskatzen zen maixuentzat; maixuen alkientzat irautasuna eskatzen zen, ez zitzala Aiuntamentuak bere gogoz alde batetik bestera aldatu, alegia; lehen-mailako eskolentzat goi-batzorde bat eratu zedila, bertako gobernadoreak izendaturiko lagunek osatua. Era huntan, herri-irakaskintza zabaltzen-zabaltzen joan zen eta, bide batez, analfabetoak bakantzen.

Zein postura hartu zuten karlista-gerlan? Ez dakit ezertxo ere. Nere ustez, ez zen lehen-mailako edo herri-irakaskintza izango burrukaren xuxpergarri. Beharbada, erlijioso edo moral-arloa bizitu ta xuxpertzeta izango zen heuren gogo ta desira. Ez baidugu ahaztu behar erlijio-galetan gu baino askozaz ere eskolatuagoak zeudela.

HITZ BATEAN

Hitz batean: euskal-karlistak, tradizio-baliogoen zale eta Frantziako soldaduen bidez sartutako ideia berrien arerio izaki, erabat fuero-zale ziren. Eta ez nintzake euskal-liberalak fuero-zale ez zirela esaten ausartuko. Cadizko Konstituzioan inutuak izanta, fueroen etsai izatea zen

bidezkoena, probintzi guzien berdintasuna eskatzen baizuen Konstituzio hunek, baina... Bergarako Elkartean, denak (nahiz karlista nahiz liberal) fuero-zale agertu ziren. Eta handik bi urtera, Esparterok fueroak deuseztu nahi izan zituenean, kontra egin zioten. Gorosabel kondairagileak, liberal eta karlisten etsai bazen ere, fueroak defenditu zituen, eta nola defenditu gainera!

José Ignacio Lasa